

De emotionalisering van het Nederlandse religieuze landschap

Een explorerend onderzoek naar de "feminisatie" van
religieuze beleving

Michel Franken, 2016

BACHELORSCHRIJF TER AFSLUITING VAN DE OPLEIDING TAAL- EN CULTUURSTUDIES,
MET EEN SPECIALISATIE IN RELIGIE EN CULTURELE DIVERSITEIT

MICHEL FRANKEN (3938891)

DEPARTEMENT FILOSOFIE EN RELIGIEWETENSCHAP

FACULTEIT GEESTESWETENSCHAPPEN

UNIVERSITEIT UTRECHT

10 NOVEMBER 2016

SCRIPTIEBEGELEIDER: DR. KATJA RAKOW

TWEEDE BEOORDELAAR: PROF. DR. BIRGIT MEYER

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	2
Abstract.....	3

Deel I. Introductie

1. Inleiding.....	5
1.1 Aanleiding.....	5
1.2 Vraagstelling.....	6
1.3. Structuur.....	7
2. Methode.....	9
2.1 Onderzoeksmethode.....	9
2.2 Definitiebepaling.....	9

Deel II. Veranderlijk christendom

3. Feminisatietheorie.....	15
3.1 Verenigde Staten: de gang naar een emotionele en anti-intellectuele schaduwcultuur.....	15
3.2 Europa: nieuwe definities.....	16
4. Religieuze ontwikkelingen binnen en buiten Nederland.....	19
4.1 Religieuze ontwikkelingen op mondiaal en continentaal niveau.....	19
4.2 De Nederlandse situatie: groei- en krimpkerken.....	21
5. Mediagebruik en religieuze beleving bij groei- en krimpkerken.....	23
5.1 In de praktijk: de zondagsdienst van een gereformeerde - en pinkstergemeente.....	23
5.2 Van beamer tot dans: de functie van media bij religieuze beleving.....	25

Deel III. Kritische Reflectie

6. Feminisatie als modern perspectief: een Kritische Reflectie.....	29
6.1 Feminisatie van het Nederlandse religieuze landschap.....	29
6.2 Houdbaarheid feminiene en masculiene kenmerken.....	30

Deel IV. Tot slot

7. Conclusie.....	32
8. Discussie & Aanbevelingen.....	33
Bibliografie.....	35

Voorwoord

Voor u ligt de bachelorscriptie 'De emotionalisering van het Nederlandse religieuze landschap: een explorerend onderzoek naar de "feminisatie" van religieuze beleving', ter afronding van de opleiding Taal- en Cultuurstudies aan de Universiteit Utrecht. Met veel plezier heb ik gewerkt aan dit onderzoek, welke bestond uit een literatuurstudie, aangevuld met praktijkobservaties bij twee Utrechtse kerken.

Het onderwerp van deze scriptie is voortgekomen uit het idee om mijn opleiding af te ronden met een onderzoek dat zo veel als mogelijk aansluit bij de invulling die ik heb gegeven aan mijn studie. Een uitdaging, want ik volgde de afgelopen jaren cursussen bij religiewetenschappen, gender studies, filosofie, literatuurstudies, kunstgeschiedenis, algemene sociale wetenschappen en nog enkele opleidingen meer. Voor mijn bachelorscriptie wilde ik de focus uiteindelijk leggen op een combinatie van religiewetenschappen en gender studies. Toen ik voorafgaand aan de zomer nog altijd wanhopig zocht naar een onderwerp, viel er bij mij thuis een envelop op de mat met daarin een krantenknipsel: 'Het wonder van Drachten: waar God weer wordt gehoord'. Het was het startschot om mij te gaan verdiepen in de steeds populairder wordende evangelische en pinkstergemeenten in Nederland. Met als gevolg dat ik mij in de zomervakantie afzonderde op het Franse platteland om me aldaar te verdiepen in een stapel boeken rondom het thema. Aan het einde van de zomer was ik klaar om de eerste woorden op papier te zetten, geregeld geplaagd door de hitte die in september nog zo lang bleef hangen. Nu enige tijd later zet ik - gewikkeld in een fleecedeken en met ijskoude vingers - de langverwachte laatste puntjes op de i.

In dit voorwoord wil ik van de gelegenheid gebruikmaken om enkele mensen te bedanken. Ten eerste mijn scriptiebegeleider Katja Rakow die vanaf het begin af aan genoeg vertrouwen in mijn plannen had om mij zelfstandig te laten werken. Ze gaf mij de vrijheid om mijn eigen deadlines op te stellen waardoor ik op eigen tempo aan dit verslag heb kunnen werken. Op de momenten dat wij elkaar zagen kwam ze met precies de juiste input zodat ik weer door kon. Met name voor de aanvullende literatuur waar ze mij op wees ben ik erg dankbaar. Een tweede dankwoord is op zijn plaats voor mijn tante Esther die de moeite neemt om mij zo nu en dan leuke krantenartikelen op te sturen! Daarnaast natuurlijk veel dank voor het meelesen tijdens de start van mijn schrijfproces, je wees me op essentiële onduidelijkheden in die eerste versies. Ten slotte dank aan mijn moeder Sanne en vriendin Jotte die geduldig mijn gesnotter en frustraties aanhoorden op de momenten dat ik door de bomen het bos niet meer zag. Hun geduld, motiverende woorden en voornamelijk het feit dat ze me zo nu en dan achter mijn laptop vandaan trokken, hebben me geholpen om deze scriptie tot een goed einde te brengen.

Ik wens u veel leesplezier toe.

Michel Franken (Utrecht, 9 november 2016)

Abstract

Recent statistics by The Netherlands Institute for Social Research (De Hart, 2014) show a shift of believers from traditional Protestant churches to the relatively new and modern Evangelical and Pentecostal churches. Religion is declining, but these latter churches are growing fast. According to the feminization theory – for the first time formulated by Barbara Welter (1973) - Protestantism has become more emotional, sentimental and anti-intellectual since the nineteenth-century. In other words, according to this theory Protestantism has become more “feminine”. The aim of this bachelor thesis is to investigate the feminization theory and to identify to what extent this theory can contribute to better understanding of changes – such as secularization, modernization and gender equality – in Dutch Protestantism of the twenty-first century.

Part I – Introduction – of this thesis offers an in-depth introduction on the subject, sub-questions and research methods used in this study. Part II – Changing Christianity – offers a theoretical and empirical background in order to answer the first three sub-questions. Therefore a literature study is conducted on the history of the feminization theory (chapter 3), on the recent changes in the Dutch Christian landscape (chapter 4) and on theory about religious practices and media use (chapter 5). The latter is supported by empirical observations at the Sunday services of two Dutch churches, namely the relatively young Pentecostal church *Best Life Church Utrecht* and the traditional Dutch Reformed Church *Nederlandse Gereformeerde Kerk Utrecht*. Part III – Critical Analysis – critically evaluates whether feminization of Dutch Protestantism can indeed be noted and whether the use of a gendered term like “feminization” is still appropriate in a century where ideas about masculinity and femininity are becoming more fluid (chapter 6).

In conclusion – see Part IV. At Last – this thesis argues that the feminization theory indeed identifies an “emotionalisation”, “sentimentalisation” or “evangelicalisation” of Dutch Protestantism of the twenty-first century. This mainly implies that it is advised not to use the gendered term “feminization” in research on religious experiences and practices. Only when gender is explicitly important in research – think of quantitative research - one could speak about “feminization”.

Deel I. Introductie

DIT DEEL OMVAT DE INLEIDING (HOOFDSTUK 1) OP DIT SCRIPTIEONDERZOEK - WAARONDER DE AANLEIDING, RELEVANTIE, VOORGAAND ONDERZOEK, HOOFDVRAAGSTELLING, DEELVRAGEN EN DE STRUCTUUR - EN DE GEHANTEERDE ONDERZOEKSMETHODEN EN DEFINITIES (HOOFDSTUK 2).

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

'Het wonder van Drachten: Waar God weer wordt gehoord' luidt de kop van een artikel in de Volkskrant van 20 juni 2016. Het ledental van de Vrije Baptistengemeente Bethel is in de afgelopen jaren explosief gegroeid, en dat valt op in een tijd waarin kranten vaker lijken te schrijven over met sluiting- of zelfs met sloopbedreigde kerken. De fotograaf verschaft de lezer zicht op een bad met daarin jongeren in witte gewaden, om hen heen applaudisserende kinderen, leeftijdsgenoten en ouderen. 'Overall lopen de kerken leeg. Maar niet in Drachten, waar de diensten [...] duizenden gelovigen trekken.'¹ Maar, niet alleen deze evangelische gemeente in Drachten groeit; wereldwijd is er sprake van een groeiend ledental van evangelische en pinkstergemeenten. Het is een fenomeen dat sociale en religiewetenschappers al lange tijd bezighoudt, daar het niet rijmt met het perspectief op religie dat de populaire secularisatietheorie verschaft. Kort gezegd stelt de secularisatietheorie dat religie afneemt naar mate een samenleving moderniseert.² Op deze manier is religie op de lange termijn een aflopende zaak: mensen vinden zingeving en oplossingen voor onzekerheden immers in toenemende mate in andere culturele en sociale domeinen. De huidige situatie duidt er echter op dat er ook binnen "moderne" samenlevingen behoefte is aan religieuze zingeving. De oorspronkelijke definiëring van de secularisatietheorie geeft dus niet langer een bevredigende verklaring meer voor de recente veranderingen in het religieuze landschap. Om die reden wordt de theorie sinds om en nabij de jaren '90 aangescherpt en wordt er tevens gezocht naar alternatieve theorieën.³ Een veelbesproken theorie is de *rational choice theory* (RCT) welke kortweg stelt dat het menseigen is om een religieuze behoefte te hebben en dat het individu een rationele keuze maakt in zijn of haar religieuze consumptie.⁴ Bij het maken van deze keuze weegt hij of zij af wat er te winnen en te verliezen valt bij de keuze voor één religie of voor losse onderdelen van verschillende religies die "binnen handbereik zijn". Een onderdeel van deze gedachtegang is de religieuze markttheorie. Deze theorie stelt dat hoe minder religie vanuit de overheid gereguleerd wordt, en hoe hierdoor meer concurrentie plaatsvindt tussen religieuze groepen, hoe vitaler het religieuze veld wordt omdat er veel keuzeopties aanwezig zijn.⁵ Dit biedt bijvoorbeeld een verklaring voor de hoge mate aan religieuze participatie van Amerikanen: de Verenigde Staten kennen immers een strikte scheiding tussen kerk en staat waardoor er veel religieuze groeperingen ontstaan zijn.

¹ Sander van Walsum, "Waar God weer wordt gehoord," *Volkskrant*, 20 juni, 2016, 3.

² Zie voor een uitgebreide bespreking van de secularisatietheorie Grace Davie, "Secularization: process and theory," in *The Sociology of Religion: A Critical Agenda*, Grace Davie (Londen: SAGE, 2007), 46-66.

³ Zie José Casanova, *Public Religions in the Modern World* (Chicago, IL: University of Chicago Press, 1994); David Martin, *On Secularization: Towards a Revised General Theory* (Farnham: Ashgate, 2005); Lawrence A. Young, ed., *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment* (Londen: Routledge, 1996).

⁴ Zie voor een uitgebreide bespreking van de RCT: Grace Davie, "Rational Choice Theory," in *The Sociology of Religion: A Critical Agenda*, Grace Davie (Londen: SAGE, 2007), 67-89.

⁵ Zie Roger Finke en Laurence R. Iannaccone, "Supply-Side Explanations for Religious Change," *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 527 (1993): 27-39.

Een minder besproken alternatieve theorie is de feminisatietheorie die zich specifiek richt tot veranderingen in het christendom. Deze theorie kent sinds zijn oorsprong halverwege de twintigste eeuw verscheidende gedaantes, welke in hoofdstuk 3 uitvoerig behandeld zullen worden, maar stelt kortweg dat er sprake is van een "vervrouwelijking" van het christendom waardoor christelijke uiting en instituties veranderen. Er wordt gesproken over een "feminisatie" omdat is geconstateerd dat deze religie met name in de negentiende eeuw op verschillende wijzen emotioneler en sentimenteler werd. Je kunt in die zin spreken van een "emotionalisering" of "sentimentalisering". De feminisatietheorie vindt zijn oorsprong in onderzoek naar het Amerikaans protestantisme, en is binnen de Europese context voornamelijk onderzocht in Belgisch, Frans, Duits en Nederlands onderzoek waarin de focus met name lag op het katholicisme.⁶ Deze onderzoeken zijn verricht vanuit een historisch perspectief. Dat wil zeggen, onderzoek is verricht vanuit het idee dat feminisatie met name plaatsvond in de negentiende eeuw, zowel in de Verenigde Staten als in Europa. De theorie werd in 2005 leidraad voor een grootschalig Belgisch onderzoeksproject van de universiteiten van Gent en Leuven.⁷ In dit onderzoek werden enkele kritische punten aan de orde gesteld, met name refererend aan de onderschatte rol van mannen en masculiniteit binnen religie (en de veranderlijkheid hiervan) en de chronologie van religieuze geschiedenis in voorgaand onderzoek.⁸ In Nederlands onderzoek is de feminisatie van de katholieke religie onder andere voorgekomen in het werk van dr. Marjet Derks (Radboud Universiteit), welke erg kritisch is naar het gebruik van gendergerelateerde terminologie in historisch onderzoek.⁹ Onderzoek naar veranderingen in het Nederlandse protestants-christelijke landschap en in hoeverre de feminisatietheorie een verklaring kan bieden voor deze veranderingen blijft vooralsnog uit.¹⁰

1.2 Vraagstelling

In het rapport 'Duurzame Geesteswetenschappen' (2008) van de commissie Nationaal Plan Toekomst Geesteswetenschappen wordt het karakter en de reikwijdte van de geesteswetenschappen beschreven. Hierin wordt benadrukt hoe er bij geesteswetenschappelijk onderzoek sprake is van een *great chain of learning*. Dat wil zeggen, door oude interpretaties te onderzoeken binnen een andere context van tijd en plaats, komt de wetenschap tot nieuwe inzichten die leiden tot inhoudelijke diepgang en verfijning van

⁶ Zie Patrick Pasture et al., *Beyond the Feminization Thesis: Gender and Christianity in Modern Europe* (Leuven: Leuven University Press, 2012) ; C. Langlois, "Le catholicisme au féminin. Les congrégations françaises supérieure générale au XIXe siècle," *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 44(5) (1989): 1304-1306 ; Bernhard Schneider, "Feminisierung der Religion im 19. Jahrhundert. Perspektiven einer These im Kontext des deutschen Katholizismus," *Trierer theologische Zeitschrift* 111 (2002): 123-147.

⁷ *In search of the good Catholic m/f. Feminization and masculinity in Belgian Catholicism (c 1750-1950)*. Een onderzoeksproject door samenwerking van FWO Vlaanderen, KADOC, Universiteit Gent en Katholieke Universiteit Leuven.

⁸ Pasture et al., *Beyond the Feminization Thesis*, 7.

⁹ Marjet Derks, "Religion, Suffering and Female Heroism: Transformations in the Meaning of Sacrifice in a Catholic Conversion Movement," in *The New Fascination of Sacrifice*, ed. Joachim Duyndam et al. (Leiden: Brill Publishers, 2013).

¹⁰ Voor zo ver vastgesteld kan worden binnen de mogelijk beperkte reikwijdte van de research voor deze scriptie.

theorieën.¹¹ Deze nieuwe interpretaties passen binnen hun context, net als de eerdere interpretaties waarde behouden binnen het kader waarin deze onderzocht en tot stand gekomen zijn. Het idee van de *great chain of learning* is het uitgangspunt om in deze scriptie de feminisatietheorie te onderzoeken vanuit het perspectief van het Nederlandse religieuze landschap van de eenentwintigste eeuw. Dit explorerende onderzoek verkent dan ook de verhouding tussen deze theorie en de huidige veranderingen binnen het Nederlands protestantisme. Dit resulteert in de volgende hoofdvraagstelling:

In hoeverre kan de feminisatietheorie bijdragen aan beter begrip van veranderingen - zoals ontkerkelijking, modernisatie en gender gelijkheid - binnen het Nederlands protestantisme van de eenentwintigste eeuw?

1.3 Structuur

De hoofdvraag zal beantwoord worden aan de hand van vijf deelvragen, welke zo ook de structuur vormen van deze scriptie. Na in hoofdstuk 2 nader in te gaan op de onderzoeksmethode en de definitiebepaling van de sleutelbegrippen 'feminisatie', 'traditionele protestantse kerken' en 'evangelische en pinkstergemeenten', zal Deel II van dit verslag de nodige theoretische achtergrond bieden ten behoeven van de beantwoording van de hoofdvraagstelling. Deel II – Veranderlijk christendom – bestaat uit drie hoofdstukken. Hoofdstuk 3 zal nader toelichting geven op de historie en inhoud van de feminisatietheorie. Vervolgens wordt in hoofdstuk 4 gekeken in welke mate er in Nederland sprake is van ontkerkelijking. Dit zal besproken worden door middel van een trechterstructuur waarin de nationale situatie eerst van context wordt voorzien vanuit mondiaal en continentaal perspectief om vervolgens met enkele conclusies te komen. In hoofdstuk 5 ligt de nadruk op de vraag hoe traditionele protestantse kerken verschillen van evangelische gemeenten in het vormgeven van religieuze beleving. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van twee Nederlandse praktijkvoorbeelden. In de kritische reflectie van Deel III, oftewel hoofdstuk 6, staan twee deelvragen centraal. In paragraaf 6.1 komt de theorie uit Deel II samen in de vraag of er sprake is van feminisatie van het Nederlandse protestants-christelijke landschap. Ten slotte wordt in paragraaf 6.2 kritisch gereflecteerd op het gebruik van gendergerelateerde terminologie in de feminisatietheorie. Dit resulteert in de volgende deelvragen en structuur:

Hoofdstuk 3: *Waar ligt de oorsprong van de feminisatietheorie, en wat houdt deze in?*

Hoofdstuk 4: *In welke mate is er in Nederland sprake van ontkerkelijking?*

¹¹ Commissie Nationaal Plan Toekomst Geesteswetenschappen, *Duurzame Geesteswetenschappen* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008), 13.

Hoofdstuk 5: *Hoe verschillen traditionele protestantse kerken van evangelische en pinkstergemeenten in de manier waarop zij vormgeven aan religieuze beleving?*

Paragraaf 6.1: *Is er sprake van feminisatie van het Nederlandse protestants-christelijke landschap?*

Paragraaf 6.2: *Kan er gesproken worden over een onderscheid in "feminiene" en "masculiene" kenmerken van religie?*

Dit explorerende onderzoek komt tot besluit in Deel IV – Tot Slot. Hierin wordt in de conclusie antwoord gegeven op de hoofdvraag (hoofdstuk 7), waarna enkele discussiepunten en aanbevelingen voor vervolgonderzoek worden besproken in hoofdstuk 8.

2. Methode

2.1 Onderzoeksmethode

Om antwoord te geven op de hoofdvraag van dit onderzoek is een literatuurstudie verricht. Bronnen zijn in de eerste plaats gevonden via de online catalogus van de Universiteit Utrecht. Vervolgens is de sneeuwbalmethode toegepast op relevante publicaties.¹² Via deze weg is de literatuurlijst tijdens het onderzoek verder uitgebreid. De belangrijkste literatuur voor dit onderzoek is het werk van Barbara Welter (1966), Ann Douglas (1978), Patrick Pasture et al. (2012), Allan Anderson (et al.) (2010, 2014), Birgit Meyer (2006) en de rapporten van het Sociaal en Cultureel Planbureau (De Hart, 2014 en Posthumus et al., 2014).

In dit onderzoek wordt gesproken over een onderscheid tussen traditionele protestantse kerken en de evangelische en pinkstergemeenten. Om hier volledig over te kunnen redeneren en schrijven bleek enkel een literatuurstudie niet voldoende. Mijn verwachting is dat ik een gekleurd beeld zou hebben van mijn onderwerp wanneer ik - als niet-gelovige onderzoeker - aan mijn bureau blijf zitten en zo afstand hou tot mijn onderwerp. Religiewetenschapper Wilfred Cantwell Smith omschreef onderzoekers die religie zo objectief als mogelijk pogen te onderzoeken door afstand te bewaren als volgt:

‘Such scholars might uncharitably be compared to flies crawling on the outside of a goldfish bowl, making accurate and complete observations on the fish inside, measuring their scales meticulously, and indeed contributing much to a knowledge of the subject, but never asking themselves, and never finding out, how it feels to be a goldfish.’¹³

Omdat een vraag als ‘hoe voelt het om een goudvis te zijn?’ mij uitermate intrigeert heb ik tijdens mijn literatuuronderzoek enkele bezoeken gebracht aan zondagsdiensten van twee Utrechtse kerken, namelijk de Hillsong pinkstergemeente Best Life Church Utrecht en de Nederlands Gereformeerde Kerk Utrecht. Naast deze fysieke bezoeken heb ik enkele online diensten beluisterd, onder andere van de Vrije Baptistengemeente Bethel in Drachten en de Nederlands Gereformeerde Kerk Eindhoven. Deze (digitale) bezoeken hadden niet het doel om te fungeren als uitgangspunt voor dit onderzoek, maar eerder om de literatuurstudie waar mogelijk te ondersteunen met illustraties en om als onderzoeker meer *feeling* te krijgen met het onderwerp.

2.2 Definitiebepaling

Feminisatie – In het boek *Beyond the Feminization Thesis* van Pasture et al. (2012) zijn verschillende definities van feminisatie en de feminisatietheorie in kaart gebracht. Pasture onderscheidt hierin vier subgroepen, welke in hoofdstuk 3 van dit verslag uitgebreid aan bod zullen komen. De bespreking van al

¹² Bronnen zijn gezocht in de literatuurlijsten van relevante onderzoeken, waarin wederom waardevolle literatuur is gevonden in de literatuurlijst, enzovoort.

¹³ Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion: a New Approach to the Religious Traditions of Mankind* (New York: New American Library, 1964), 12.

deze verschillende definities heeft de basis gevormd voor de definitiebepaling van feminisatie voor dit scriptieonderzoek. De gehanteerde definitie luidt als volgt: feminisatie is het proces waarbij christelijke toewijding, het mansbeeld en zo ook de relatie met God emotioneler en anti-intellectueler wordt.

In hoofdstuk 4 van dit onderzoek worden ontwikkelingen in het religieuze landschap besproken. Hierin komt naar voren dat er een onderscheid bestaat tussen verschillende stromingen binnen het protestantisme. Voor de beantwoording van de hoofdvraag wordt in de daarop volgende hoofdstukken dan ook toegespitst op enerzijds de evangelische en pinkstergemeenten, en anderzijds de meer traditionele protestantse gemeenten in Nederland. Deze verschillende christelijke stromingen verdienen bij voorbaad echter extra toelichting, met name de karakterisering en definiëring van de evangelische en pinkstergemeenten.

Evangelische en pinkstergemeenten – Binnen het protestantisme bestaat een evangelische beweging waaronder talloze verschillende kerkgemeenschappen kunnen worden geschaard, onder andere de pinkstergemeenten. De Nederlandse evangelische gemeenschappen vinden vaak - maar niet uitsluitend - hun oorsprong in het zendingswerk van Amerikaanse christenen die aan het begin van de twintigste eeuw naar Nederland kwamen.¹⁴ Historicus David Bebbington karakteriseerde de evangelische beweging in zijn boek *Evangelicalism in Modern Britain* (1989) aan de hand van vier kenmerken:

‘There are the four qualities that have been the special marks of Evangelical religion: *conversionism*, the belief that lives need to be changed; *activism*, the expression of the gospel in effort; *Biblicism*, a particular regard for the Bible; and what may be called *crucicentrism*, a stress on the sacrifice of Christ on the cross. Together they form a quadrilateral of priorities that is the basis of Evangelicalism.’¹⁵

Evangelische gemeenten zijn over het algemeen dus gericht op bekering, op actieve uiting van het evangelie, zijn Bijbelvast en geloven sterk in de kracht van het offer van Jezus Christus. De mate waarin een evangelische kerkgemeenschap de nadruk legt op deze vier kenmerken is echter divers.

Ook voor pinkstergemeenten geldt dat zij niet eenduidig te definiëren vallen. Wat nu precies verstaan wordt onder ‘pinkstergemeente’ verschilt van onderzoek tot onderzoek en van land tot land. Het is dusdanig complex dat religiewetenschapper Allan Anderson in het boek *Studying Global Pentecostalism* (2010) een heel hoofdstuk weidt aan het scheppen van orde in de chaos. Anderson en collega’s komen in de inleiding van het boek met een vijftal karakteristieken van de stroming, welke voor de verschillende pinkstergemeenten in meer of mindere mate gelden.¹⁶

¹⁴ Joep de Hart, *Geloven Binnen en Buiten Verband: Godsdienstige Ontwikkelingen in Nederland* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014), 68.

¹⁵ David W. Bebbington, *Evangelicalism in Modern Britain: A History from the 1730s to the 1980s* (Londen: Unwin Hyman Ltd, 1989), 2-3.

¹⁶ Allan Anderson et al. *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods* (Berkeley, Los Angeles, Londen: University of California Press, 2010), 3.

11 DE EMOTIONALISERING VAN HET NEDERLANDSE RELIGIEUZE LANDSCHAP - MICHEL FRANKEN (3938891)

1. Pinkstergemeenten leggen een sterke nadruk op de kracht van de Heilige Geest;
2. Pinkstergemeenten hebben vrijwel overal ter wereld te maken met een sterke groei waardoor zij het idee van secularisatie tegenspreken;
3. Pinkstergemeenten worden gekenmerkt door flexibiliteit doordat zij zich gemakkelijk aanpassen aan lokale behoeften en mogelijkheden (denk hierbij bijvoorbeeld aan het in gebruik nemen van seculiere gebouwen);
4. De pinkstergemeente als stroming wordt gekenmerkt door diversiteit doordat zij sterk doelgroepgericht te werk gaat (denk aan gemeenten gericht op leeftijd, etniciteit, klasse en/of beroepsgroep);
5. Het overgrote deel van de pinkstergemeenten is gevestigd op het zuidelijk halfrond.

Aanvullend op deze vijf kenmerken bespreekt Anderson vier benaderingen om het complexe geheel aan pinkstergemeenten te categoriseren. De meeste nadruk legt hij op de *typological approach*, een benadering waarin vier typen pinkstergemeenten worden onderscheiden, elk onderverdeeld in enkele subgroepen.¹⁷

1. *Klassieke pinkstergemeenten* – Kerken met een oorsprong in de negentiende en twintigste eeuw, met name in het westen verspreid door zendingswerk.
2. *Oudere onafhankelijke en 'Spirit' kerken* – Voornamelijk ontstaan in China, India en ten zuiden van de Sahara (sub-Sahara). Deze kerken typeren zichzelf niet altijd als pinkstergemeenten maar hebben soortgelijke religieuze praktijken zoals het ontvangen van de Heilige Geest.
3. *Oudere charismatische kerken* – Onder andere de katholieke charismatische bewegingen, de Anglicaanse charismatische bewegingen en de protestantse charismatische bewegingen. Het gaat hier om charismatische oplevingen binnen de gevestigde, traditionele kerken.
4. *Neo-pinkstergemeenten en neo-charismatische kerken* – Deze kerken zijn in opkomst sinds de jaren '70 en zijn geïnspireerd op zowel de klassieke pinkstergemeenten als de charismatische bewegingen. De subgroep 'diverse onafhankelijke kerken' binnen deze categorie is de grootste groep wereldwijd doordat de meeste pinkstergemeenten niet eenvoudig zijn in te delen bij een van de vier categorieën. Neo-pinkstergemeenten en neo-charismatische kerken worden – in de meeste gevallen – gekenmerkt door een modern karakter door het gebruik van massamedia en moderne communicatiemiddelen. Daarnaast spreken zij over het algemeen een jonge, hoogopgeleide doelgroep aan.

¹⁷ Zie Anderson et al., *Studying Global Pentecostalism*, 13-29.

In hoofdstuk 5 van dit scriptieonderzoek wordt specifiek de pinkstergemeente Best Life Church Utrecht besproken. Deze kerk is door zijn nog jonge ontstaansgeschiedenis, het gebruik van moderne middelen en de doelgroep het best in te delen bij de vierde categorie van Allan Anderson.

Traditionele protestantse gemeenten – Onder de Nederlandse traditionele protestantse kerken worden in dit scriptieonderzoek de protestantse gemeenten verstaan die voor een langere tijd deel uit maken van het Nederlandse religieuze landschap. Mede hierdoor kunnen zij gekenmerkt worden als de grootste protestantse groeperingen in Nederland. Hiermee worden onder andere de Protestantse Kerk in Nederland (PKN¹⁸) en de gereformeerde kerken (zowel orthodox als bevindelijk) bedoeld. De traditionele protestantse gemeenten – uitzonderingen daar gelaten – worden gekenmerkt door een traditionele kerkstructuur en de nadruk op het naleven van een zichtbare, traditionele geloofsdoctrine.¹⁹ Het onderscheid tussen 'evangelische en pinkstergemeenten' en de traditionele protestantse gemeenten is tevens gehanteerd in onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau.²⁰

¹⁸ De PKN was tot 2004 onderverdeeld in de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK), de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) en de Evangelisch-Lutherse Kerk (ELK).

¹⁹ Zie De Hart, *Geloven Binnen en Buiten Verband*, 92-94.

²⁰ Ibidem.

[Deze pagina is bewust leeg gelaten]

Deel II. Veranderlijk christendom

DIT DEEL OMVAT EEN LITERAATUURSTUDIE NAAR DRIE THEMA'S: DE FEMINISATIETHEORIE (H3), RELIGIEUZE ONTWIKKELINGEN BINNEN EN BUITEN NEDERLAND (H4) EN RELIGIEUZE BELEVENIS (H5). DEZE LITERAATUURSTUDIE ZAL HANDVATTEN BIEDEN VOOR DE KRITISCHE REFLECTIE IN DEEL III EN ZO DE BASIS VORMEN VOOR DE BEANTWOORDING VAN DE VRAAGSTELLING VAN DEZE SCRIPTIE.

3. Feminisatietheorie

De feminisatietheorie kent een lange geschiedenis van aanpassingen en toevoegingen waardoor de term 'feminisatie' op verschillende manieren te definiëren valt. In dit hoofdstuk passeren enkele visies op de theorie de revue en vormt het zo een historische schets van de ontwikkelingen rondom de feminisatietheorie. In paragraaf 3.1 zal ik mij ten eerste richten op de Amerikaanse ontstaansgeschiedenis, waarna aan de hand van het boek *Beyond the Feminization Thesis: Gender and Christianity in Modern Europe* (2012) in paragraaf 3.2 wordt geschetst hoe de theorie op verschillende manieren is gebruikt in vervolgonderzoek. Tevens dient dit hoofdstuk als een achtergrond en toelichting op de samengestelde definiëring van 'feminisatie' voor deze scriptie.

3.1 Verenigde Staten: de gang naar een emotionele en anti-intellectuele schaduwcultuur

De eerste auteur die vorm gaf aan de feminisatietheorie was de Amerikaanse historica Barbara Welter. Welter is professor aan de City University of New York en heeft zich gespecialiseerd in de positie van vrouwen in de Amerikaanse geschiedenis, met name in de negentiende eeuw.²¹ Zij publiceerde in de jaren '60 en '70 tal van essays over dit onderwerp en bundelde de meest toonaangevende publicaties in 1976 in haar boek *Dimity Convictions: The American Woman in the Nineteenth Century*. Eén van deze teksten is 'The Feminization of American Religion: 1800-1860' (1966) waarin zij de basis legt voor de feminisatietheorie. Zij stelt hierin dat het christendom een van de meest bepalende factoren van de negentiende eeuw is geweest voor de vorming van de Amerikaanse cultuur en politiek, maar dat er nog een ander bepalend fenomeen op kwam in deze periode. Ze wijst er op dat er in diezelfde eeuw een verschuiving plaatsvond binnen het Amerikaans protestantisme; het geloof, de kerk en de gemeenschap werden in toenemende mate 'meer gedomesticeerd, zachter en accommoderend - in andere woorden, meer "feminien".²² Welter licht haar woordkeuze als volgt toe: 'The term [feminization] is used here, like the term "radicalization", to connote a series of consciousness-raising and existential, as well as experiential, factors which resulted in a new awareness of changed conditions and new roles to fit these new conditions.'²³ Zij schrijft de oorsprong van dit fenomeen toe aan de opkomst van het materialisme en kapitalisme in de eerste helft van de negentiende eeuw. In de periode na de Amerikaanse revolutie kregen politieke en economische activiteiten de grootste prioriteit waardoor het belang van religie afnam. Om deze reden verschoof het religieuze domein, samen met die van de familie en de populaire cultuur, naar het beheer van de vrouwen, welke volgens Welter al sinds mensheugenis de lichtere taken in de maatschappij toebedeeld krijgen. Deze ontwikkeling had zowel invloed op het institutionele karakter ('more genteel, less rigid'), als op het

²¹ o.a. Barbara Welter, "The Cult of True Womanhood: 1820-1860," *American Quarterly* 18 (1966) 2: 151-174 ; Barbara Welter, "The Y.M.C.A.: The Dynamics of a Women's Organization," (gepresenteerd op de Berkshire Conference, Mount Holyoke, August, 1978).

²² [mijn vertaling] ; Barbara Welter, *Dimity Convictions: The American Woman in the Nineteenth Century* (Athens: Ohio University Press, 1976), 84.

²³ *Ibidem*, 83.

kerklidmaatschap, namelijk een vermeerdering van vrouwelijke leden en een andere invulling van dat lidmaatschap.

Enkele jaren na de publicatie van Welter's artikel over feminisatie pakte de Amerikaanse feministe en professor *English and Comparative Literature*, Ann Douglas het onderwerp op. Douglas werd in 1970 de eerste vrouwelijke professor aan het departement Engels van de prestigieuze Amerikaanse universiteit Princeton en ontving voor haar onderzoek naar de Amerikaanse cultuur enkele prijzen.²⁴ In haar boek *The Feminization of American Culture* (1977) bespreekt Douglas de invloed die negentiende-eeuwse literatuur heeft gehad op de vorming van Amerikaanse cultuur. Deze literatuur was volgens haar sentimenteel van aard en was daarmee voornamelijk op vrouwen gericht. Dit had een effect op de Amerikaanse cultuur, en zo ook op religie. In haar boek bevestigt Douglas dan ook het idee van Barbara Welter over de feminisatie van religie, maar breidt het idee verder uit door het begrip 'feminisatie' toe te passen op meerdere culturele fenomenen. Dit omschrijft zij als Amerika's massacultuur. De opkomst van sentimentele literatuur sterkte vrouwen uit de middenklasse in het idee dat zij weldegelijk een functie hadden te midden van de masculiene dominante cultuur waarin 'economische expansie, urbanisatie, en industrialisatie het hoogste goed waren.'²⁵ Net als Welter stelt zij dat tegen de achtergrond van een samenleving die seculariseerde en waarin het kapitalisme groeide, religie zich ontwikkelde als een romantische en anti-intellectuele schaduwcultuur – oftewel *theology of feeling* - waarin "intellectuele" theologische reflectie ontbrak.²⁶ Vrouwen namen - indirect gesterkt door de populaire literatuur en vaak zonder scholing - de domeinen van religie en populaire cultuur op zich waardoor deze "vervrouwelijkten" en "anti-intellectualiseerden".

3.2 Europa: nieuwe definities

Hoewel Welter en Douglas vormgaven aan de feminisatietheorie vanuit de Amerikaans protestantse context, hebben Europese wetenschappers vanaf 1980 de theorie opgepakt en verder uitgebreid vanuit een Europees perspectief.²⁷ Zij keken niet enkel naar feminisatie in het protestantisme, maar ook naar feminisatie in het katholicisme. Patrick Pasture, momenteel hoogleraar Geschiedenis van de Moderne Samenleving te KU Leuven, geeft in het boek *Beyond the Feminization Thesis: Gender and Christianity in Modern Europe* (2012) een overzicht van de verschillende Amerikaanse en Europese definities van de feminisatietheorie die sinds de oorspronkelijke definiëring van Welter zijn geformuleerd.²⁸ De vier definitiecategorieën die Pasture omschrijft heb ik samengevat onder de volgende vier noemers:

²⁴ o.a. 'Alfred Beveridge Award' (1995) van de American Historical Association, 'Lionel Trilling Award' (1996) van Columbia University, en 'Merle Curti Intellectual History Award' (1997) van de Organization of American Historians.

²⁵ [mijn vertaling]; Ann Douglas, *The Feminization of American Culture* (New York: Avon Books, 1977), 12.

²⁶ Ibidem, 168.

²⁷ Zie Pasture et al., *Beyond the Feminization Thesis*; Langlois, "Le catholicisme au féminin." ; Schneider, "Feminisierung der Religion"; Derks, "Religion, Suffering and Female Heroism".

²⁸ Pasture et al, *Beyond the Feminization Thesis*, 9-10.

1) De eerste definitie is die van de *feminisatie van kerklidmaatschap en participatie* bij de kerk als institutie. Het kerklidmaatschap "feminiseerde" in die zin dat het aantal vrouwelijke kerkleden groeide ten opzichten van mannen. Met deze feminisatie van participatie wordt bedoeld op het grote aantal vrouwen dat deelnam aan religieuze activiteiten, waaronder bijvoorbeeld pelgrimage.

2) De tweede definitie is te formuleren als de *feminisatie van vrouwelijke religieuze ordes*. Hiermee doel ik op Pastures categorisering van onderzoek waaruit blijkt dat er gedurende de negentiende eeuw een opkomst was van ordes die specifiek gerund werden door vrouwen. Pasture haalt hier Hugh McLeod (2000) aan die de negentiende eeuw labelde als 'de eeuw van de non'. Naast met wonen en werken in kloosters, hielden vrouwen zich ook in toenemende mate bezig met verschillende vormen van christelijke hulpverlening en educatie. Denk hierbij aan nieuwe vrouwenassociaties die zich richtten op goede doelen, sociaal werk en scholing. Pasture merkt op dat door deze nieuwe initiatieven het karakter van de christelijke hulpverlening op zijn beurt ook "feminiseerde", al is dit in feiten een aparte definiëring doordat deze niet kwantitatief is.

3) De derde definiëring die Pasture omschrijft komt deels overeen met de oorspronkelijke definiëring van Welter (zie 3.1), deze definitie beschrijf ik als de *feminisatie van christelijke toewijding*. Vanaf de negentiende eeuw werd de christelijke toewijding steeds meer getypeerd door sentimentaliteit en emotie. Een belangrijk aspect van deze derde definiëring is dat enkele auteurs beschrijven hoe hierdoor ook de christelijke god een nieuw karakter kreeg.²⁹ In populaire theologie werd deze namelijk steeds vaker gerepresenteerd als een liefhebbende, verzorgende, onderdanige god waarbij opoffering een belangrijke rol speelde; een identiteit die volgens hen geassocieerd kan worden met feminiteit. Dit is contrasterend met een traditionelere god van straf en controle, waarbij angst een terugkerend kenmerk is; dit eerder associërend met masculiniteit.

4) Ten slotte is de vierde definitie die Pasture benoemd de gang naar het sentimentele en anti-intellectuele karakter van de gehele christelijke cultuur waarin niet alleen vrouwelijke participatie toenam en de toewijding emotioneler werd, maar waarin ook het mansbeeld veranderde. Dit vat ik samen onder de noemer *feminisatie van de christelijke cultuur*. Pasture refereert hier naar Brits onderzoek van Callum Brown. Brown richt zich specifiek op de invloed die *evangelicals* in Groot-Brittannië hebben gehad tijdens de negentiende eeuw. Hij wijst er op dat vrouwen in voorgaande eeuwen gezien werden als erfgenamen van de zondige Eva, en dat hun gedrag en vrouw-zijn als problematisch gezien werden. In de negentiende eeuw veranderde haar status echter: 'Feminity became sacred and nothing but sacred'.³⁰ De man daarentegen werd onderwerp van zorg: hij kampte immers met Satanische verleidingen als alcohol-, gok- en seksverslaving.

²⁹ o.a. Norbert Busch, "Die Feminisierung der Frömmigkeit" in Imtraud Götz von Olenhusen ed. *Wunderbare Erscheinungen, Frauen und katholische Frömmigkeit im 19. und 20. Jahrhundert* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1995), 203-219.

³⁰ [originele cursivering]; Callum G. Brown, *The Death of Christian Britain: Understanding Secularization 1800-1900* (Abingdon, UK: Routledge, 2001), 59.

Pasture is in zijn tekst erg kritisch naar de feminisatietheorie en concludeert door middel van de uiteenzetting van verschillende definities dat een begrip als 'feminisatie' niet op zichzelf zou moeten staan, maar geconceptualiseerd en gehistoriseerd moet worden om de betekenis er van te duiden. Zo zal 'feminisatie van religie' sterk verschillen per religieuze stroming, per tijdsperiode en per geografische context waarin het fenomeen onderzocht wordt. Hij wijst er dan ook op dat er in de geschiedenis bijvoorbeeld veel meer verschillende ideeën zijn geweest over 'mannelijkheid' dan historisch onderzoek naar feminisatie van het christendom tot op heden heeft gesuggereerd. Het mansbeeld is volgens hem een zeer belangrijke factor in een bespreking van feminisatie, omdat ideeën van mannelijkheid en vrouwelijkheid sterk met elkaar in verband staan. Pasture is kritisch, maar verwerpt de feminisatietheorie niet volledig. De theorie heeft volgens hem immers wel bijgedragen aan het onderzoek naar de positie van vrouwen en heeft lang genegeerde aspecten van de Amerikaanse en Europese geschiedenis blootgelegd. Door de vele bezwaren die er echter zijn op de theorie pleit hij er voor om verder te kijken dan de oorspronkelijke - beperkte - definities en het fenomeen op andere manieren te benaderen dan voorheen.

Zoals in de methode (hoofdstuk 2) al is geïntroduceerd, wordt er in dit scriptieonderzoek uitgegaan van de volgende definiëring van christelijke "feminisatie": feminisatie is het proces waarbij christelijke toewijding, het mansbeeld en zo ook de relatie met God emotioneler en anti-intellectueler wordt. Deze definiëring is een combinatie van de derde (*feminisatie van christelijke toewijding*) en vierde (*feminisatie van de christelijke cultuur*) definitiecategorieën die Pasture beschrijft.

4. Religieuze ontwikkelingen binnen en buiten Nederland

*'Welke vaderlandse provincie men bezoeke, in welke richting men het land doorkruise, honderd malen ziet men er aan de horizon, uit geboomte of aan de overzijde van een water, eeuwen-oude kerken haar daken of torens verheffen.'*³¹

Een citaat van 130 jaar oud, uit een tijd waarin de kerkbanken vol zaten en nieuwe kerken als paddenstoelen uit de grond schoten. In de tussentijd is het tij gekeerd en vechten kerkgemeenschappen om het recht van bestaan, maar, niet allemaal. In dit hoofdstuk werpen we een blik op religieuze ontwikkelingen binnen en buiten Nederland. In paragraaf 4.1 wordt eerst uitgezoomd door hiernaar te kijken vanuit mondiaal en continentaal perspectief, om zo context te bieden aan de ontwikkelingen binnen Nederland (paragraaf 4.2). In paragraaf 4.2 wordt daarnaast aandacht besteed aan het fenomeen 'groei- en krimpkerken' en wordt besproken wat hiervan wellicht de oorzaken kunnen zijn.

4.1 Religieuze ontwikkelingen op mondiaal en continentaal niveau

*'The publics of virtually all advanced industrial societies have been moving toward more secular orientations during the past fifty years. Nevertheless, the world as a whole now has more people with traditional religious views than ever before – and they constitute a growing proportion of the world's population.'*³²

Wereldwijd is een toename te herkennen in religieuze deelname. Christenen maken al voor lange tijd het grootste deel uit van alle gelovige wereldburgers. In longitudinaal onderzoek van Johnson en Grim (2013) komt naar voren dat er in 1910 om en nabij 612 miljoen christenen waren op een bevolking van zo'n 1,7 miljard (35%), honderd jaar later zien dat dit 2,2 miljard christenen betreft op een totale wereldbevolking van 6,9 miljard (33%). Het totale percentage is in de afgelopen 100 jaar dus met 2% gedaald, maar met 2,2 miljard christenen blijft het voorlopig de grootste groep, mede door de recente groei van evangelische en pinkstergemeenten. Het percentage moslims kent de laatste jaren echter ook een sterke groei met in 2010 ongeveer 1,5 miljard gelovigen (22,5%). De op twee na grootste religieuze groep wordt gevormd door hindoes, met een totaal van 948 miljoen. Samen met naar schatting 8400 andere religies komt het er op neer dat bijna 90% van de totale wereldbevolking religieus is. Uit hetzelfde longitudinale onderzoek blijkt dat de overige 10% bestaat uit agnostici en atheïsten die qua groepsgrootte in 100 jaar tijd zowel stijging als daling kent. In 1910 bestond deze groep nog enkel uit agnosten en besloeg zij slechts 0,2% van de wereldbevolking. De jaren '70 kunnen wereldwijd gekenmerkt worden als de hoogtijdagen van de

³¹ Busken Huet, *Het land van Rembrand: studiën over de Noordnederlandse beschaving in de zeventiende eeuw* (Alphen aan den Rijn: Kruseman's Uitgeversmaatschappij, 1980 [1884]), geciteerd in De Hart, *Geloven binnen en buiten verband*, 15.

³² Pippa Norris en Ronald Inglehart, *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide* (New York: Cambridge University Press, 2004), 5, geciteerd in De Hart, *Geloven binnen en buiten verband*, 19.

ongelovigen: de groep bestond destijds uit maar liefst 20% van de wereldbevolking. Sinds de jaren '70 neemt het aandeel agnostici en atheïsten wereldwijd echter af, wat logischerwijs samenvalt met een stijgend percentage gelovigen sinds de jaren '70.³³

Europa blijkt echter uitzondering te zijn op de regel dat religieuze activiteit toeneemt. In tegenstelling tot wat Europeanen zelf vaak denken, seculariseert de rest van de wereld niet zoals zij dat doen en is hun secularisatieproces dan ook geen voorbode voor eenzelfde ontwikkeling in andere werelddelen.³⁴ De afname van gelovigen in de - voornamelijk Europese - westerse landen heeft dan ook relatief weinig statistische impact door de sterke groei van pinkstergemeenten en charismatische opwekkingsbewegingen in - met name - ontwikkelingslanden.³⁵ Waar Joep de Hart in het SCP-rapport 'Geloven binnen en buiten verband' (2014) beschrijft dat de totale achterban van deze stromingen wereldwijd zo'n 500 miljoen mensen betreft, heeft Brits religiewetenschapper Allan Anderson (2014) het over meer dan 600 miljoen in 2010.³⁶ Het gaat in beide gevallen dan ook om een schatting, waarmee de auteurs aan willen geven hoe deze relatief jonge christelijke beweging explosief groeit. Anderson specificeert zijn schatting met een extra detail; het overgrote deel van de groeiende pinksterbeweging bestaat uit vrouwen. Hij beschrijft een schatting van om en nabij drie vrouwen op iedere twee mannen, waarbij deze verhouding in sommigen landen nog schever is.³⁷ Het is interessant dat deze beweging aan populariteit wint binnen sterk van elkaar verschillende samenlevingen: zowel armen als rijken, in het westen, het oosten en met name het zuiden worden aangetrokken door deze dynamische christelijke gemeenschappen. De grootste groei is echter te zien in Afrika en Zuid-Amerika. Dit wordt dan ook wel beschreven als een verschuiving van het christelijke zwaartepunt; van het noordelijk naar het zuidelijk halfmond.³⁸ De Hart illustreert dit aan de hand van het voorbeeld dat er voor iedere westerling die de kerkdeur definitief achter zich sluit, er drie Afrikanen voor het eerst - en met succes - een kerkdeur openen. Wat volgens hem vervolgens neerkomt op zo'n 7.600 sluitende deuren per dag, tegenover 23.000 nieuwe Afrikaanse christenen per dag. In feiten is dit echter een loos voorbeeld omdat het hier een zeer grove schatting betreft waarbij niet wordt gespecificeerd waar deze cijfers vandaan komen, en vooral, om welke christelijke groep(en) dit gaat. Dat laatste is van essentieel belang bij het vergaren en interpreteren van dit soort cijfers. Zoals toegelicht in paragraaf 2.2 (Definitiebepaling) hanteren onderzoekers immers uiteenlopende definities van christelijke stromingen zoals 'evangelisch', 'charismatisch' en 'pinkstergemeenten'. Echter, hoe je het ook went of keert, we kunnen vaststellen dat er sprake is van ontkerkelijking in het westen - met name in Europa - tegenover een opbloeiende christelijke cultuur daarbuiten.

³³ Hoewel de omvang atheïsten en agnosten groeit in westerse landen, vertoont de groep wereldwijd een krimpende tendens.

³⁴ Grace Davie, *Europe: The Exceptional Case* (Londen: Darton, Longman and Todd Ltd., 2002), ix.

³⁵ o.a Anderson et al., *Studying Global Pentecostalism*.

³⁶ Allan Anderson, *An Introduction to Pentecostalism: Global Charismatic Christianity* (New York: Cambridge University Press, 2014), 1.

³⁷ Ibidem, 265.

³⁸ De Hart, *Geloven binnen en buiten verband*, 27.

De Hart noemt in zijn rapport dat uit de *World Religion Database* blijkt dat aan het begin van de twintigste eeuw zo'n 95% van de Europeanen tot het christendom gerekend kon worden. Honderd jaar later rust dit percentage nog net onder de 80%. Desondanks is het merendeel van de Europeanen aangesloten bij een kerk, al betekent dit niet automatisch dat een gelijke hoeveelheid Europeanen ook actief participeert in religieuze instituties. Dit grote aandeel in kerklidmaatschap is deels te verklaren door landen met een staatskerk, zoals bijvoorbeeld Denemarken, Engeland en Griekenland.³⁹ In het zuiden van Europa is de christelijke beleving het sterkst, waarbij het hier voornamelijk gaat om actieve participatie bij de rooms-katholieke en oosters-orthodoxe kerk. Van alle Europese landen samen kenmerken Nederland en Frankrijk zich volgens de database door de laagste kerkelijkheid. Zij verschillen hierin echter van elkaar doordat er in Frankrijk sprake is van kerkelijke distantie in zowel lidmaatschap als participatie, terwijl de weinige Nederlandse leden zich daarentegen juist kenmerken als relatief kerkelijk actief.

4.2 De Nederlandse situatie: groei- en krimpkerken

In 2014 stond 40% van de Nederlandse bevolking ingeschreven bij een kerk, wat neerkomt op zo'n 6,6 miljoen inwoners.⁴⁰ Zoals eerder genoemd betekent lidmaatschap niet per se actieve deelname in de kerkelijke gemeenschap, maar kenmerken Nederlandse kerkleden zich weldegelijk als actief. Dit zie je bijvoorbeeld terug in het grote aantal aan, en de hoge verscheidenheid tussen, kerken en kerkgenootschappen dat ons land kent, namelijk meer dan 650. Hiervan is de Rooms-Katholieke Kerk (RKK) verreweg de grootste met een totaal van ruim 4 miljoen leden, op afstand gevolgd door de Protestantse Kerk in Nederland (PKN, tot aan 2004 onderverdeeld in NHK, GKN en ELK) met ongeveer 1,8 miljoen leden. Andere in verhouding grote kerken zijn de orthodox-gereformeerde kerken, de bevindelijk gereformeerde kerken en de evangelische en pinkstergemeenten. Deze drie vallen met name op doordat zij een duidelijke stijging kennen in ledental, terwijl de RKK (-22%) en met name de PKN (-55%) sinds 1970 krimpen.⁴¹ Echter, ondanks dat er sprake is van enkele groeikerken zorgt de krimp bij de traditionele kerken - met name bij de RKK en PKN - ervoor dat Nederland per saldo een ontkerkelijkend land is: groei kan de krimp niet dusdanig compenseren om het tij te keren.

Het antwoord op de vraag waarom er sprake is van ontkerkelijking is niet eenduidig te geven: verscheidene factoren spelen hierin een rol en de visies erop verschillen. Oorzaken van de teruglopende kerkelijke deelname worden nog altijd onderzocht en nieuwe verklaringen worden toegevoegd aan het debat. Belangrijke conclusies hierin zijn de rationalisering van de samenleving, en daarmee ook de stijging van het opleidingsniveau waardoor het blindelings vertrouwen in kerkelijke opvattingen afneemt en de traditionele leer ondermijnt wordt. Daarnaast is het welvaartsniveau de afgelopen jaren gestegen waardoor

³⁹ Zie ook Davie, *Europe*, 11-13.

⁴⁰ Hanneke Posthumus, Josje den Ridder & Joep de Hart, *Verenigd in verandering: Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014), 13.

⁴¹ *Ibidem*, 151.

bestaansonzekerheid afneemt en mensen hun tijd anders zijn gaan indelen. Door de ruime keuze op het gebied van vrijetijdsbesteding komt de zondagsrust bijvoorbeeld in het geding. Democratiseringsprocessen, materialisme, de pluralistische samenleving, individualisatie en ontzuiling: 'het is een complex van onderling samenhangende structurele en culturele ontwikkelingen dat in de sociologie wordt aangeduid als de modernisatie van de samenleving.'⁴²

Het antwoord op de vraag waarom er sprake is van een stijgende trend in ledental bij groeikerken is evenmin eenduidig te formuleren. Waar het in grote lijnen op neerkomt is dat groeikerken in staat zijn om aan velen een alternatief te bieden dat voor hen beter past binnen de hedendaagse levensstijl en samenleving. "Een alternatief", want uit het hier eerder aangehaalde SCP-onderzoek 'Geloven binnen en buiten verband' (2014) komt naar voren dat er sprake is van een herverdeling van gelovigen tussen groei- en krimperken. Groeikerken zijn dus geen indicator voor succesvolle christelijke bekering, zo blijkt ook uit Amerikaans onderzoek van socioloog Mark Chaves. Hij herkent een trend waarin gelovigen – niet ongelovigen – naar de grootste kerken toe trekken waardoor deze blijven groeien.⁴³ De nieuwe aanwas van groeikerken komt voornamelijk uit de meer behoudende protestantse milieus: 'Een aanzienlijk aantal gelovigen dat de sfeer in hun kerk van herkomst als neerdrukkend, kil en anoniem is gaan ervaren, switcht naar geloofsgemeenschappen die in hun ogen een meer doorleefde, warme, op elkaar betrokken, positieve en dynamische wijze van religieuze praktisering mogelijk maken.'⁴⁴ De groeikerken waar De Hart hier op doelt zijn voornamelijk de evangelische groeikerken en hij wijst dan ook op de overeenkomsten van deze groeiers in de manier van prediken en qua organisatiestructuur. Ten eerste gaat het vaak om stromingen die zijn overgewaaid uit de Verenigde Staten en zijn ze sterk gericht op jongeren. Dit komt onder andere tot uiting door het gebruik van moderne middelen zoals hedendaagse muziek, social media en televisie. Daarnaast is er veel ruimte voor emoties, een persoonlijke en directe band met het heilige en hebben ze een duidelijke verlossingsleer. Op deze manier worden ze door gelovigen ervaren als dicht bij de maatschappij en wordt de boodschap gezien als toegankelijker ten opzichte van de meer traditioneel ingestelde gevestigde protestantse milieus. Echter, al is de uitvoering en de uitstraling los, de leer is daarentegen over het algemeen relatief conservatief en kritisch naar sommige aspecten van de moderne samenleving door strikte navolging van de Bijbel.⁴⁵

⁴² Posthumus, den Ridder en de Hart, *Verenigd in verandering*, 156.

⁴³ Mark Chaves, "All Creatures Great and Small: Megachurches in Context," *Review of Religious Research* 47 (2006) 4: 338.

⁴⁴ o.a. Posthumus, den Ridder en de Hart, *Verenigd in verandering*, 67 ; Chaves, "All Creatures," 339-40.

⁴⁵ Tanya Luhrmann, "Metakinesis: How God Becomes Intimate in Contemporary U.S. Christianity," *American Anthropologist* 106 (2004) 3: 518.

5. Mediagebruik en religieuze beleving bij groei- en krimperken

In Nederland weten de evangelische en pinkstergemeenten met succes de vertaalslag te maken naar de drukke levens van de - vooral jonge - gelovigen. Zij slagen hier met name in door een dynamische, emotionele manier van religieuze beleving die verschilt van de religieuze praktijken bij meer traditionele protestantse kerken. In dit hoofdstuk wordt vervolg gegeven aan de tot nu toe gepresenteerde feiten en cijfers door deze te vertalen naar een bespreking van het mediagebruik en de religieuze beleving bij sterk van elkaar verschillende kerken. In paragraaf 5.1 wordt het verschil tussen Nederlandse evangelische en traditionele gemeenten nader geïllustreerd aan de hand van twee praktijkvoorbeelden. Vervolgens gaat paragraaf 5.2 dieper in op de methoden en middelen die door kerkgemeenschappen worden ingezet om vorm te geven aan religieuze beleving.

5.1 In de praktijk: de zondagsdienst van gereformeerde - en pinkstergemeenten

Zoals besproken in de methode van dit scriptieonderzoek zijn er bezoeken gebracht aan, en online diensten beluisterd van, de pinkstergemeente Best Life Church Utrecht (BLC Utrecht) en de Nederlands Gereformeerde Kerk Utrecht (NGK Utrecht). De bespreking van de zondagsdiensten dient ter illustratie om verschillende vormen van religieuze praktijk te herkennen. Deze kerken moeten om die reden niet gezien worden als alomvattende voorbeelden voor de gehele christelijke stroming waar zij toe behoren. Door de grote verscheidenheid aan kerken en religieuze praktijken die ook binnen Nederland bestaan verschillen details van de zondagsdiensten van gemeente tot gemeente.

NGK Utrecht is een zelfstandige streekgemeente van de landelijke Nederlands Gereformeerde Kerk met volgens hun website op het moment zo'n 300 leden.⁴⁶ De Jeruzalemkerk in Tuindorp is thuisbasis voor deze gemeente. BLC Utrecht is een zelfstandige gemeente aangesloten bij het Australische Hillsong netwerk en de Verenigde Pinkster en Evangelie Gemeenten (VPE) met zo'n 800 leden. Activiteiten en diensten worden gehouden in het theater van het Vorstelijk Complex in Zuilen en in een bijgebouw dat gedeeld wordt met Victory Outreach Utrecht. Per zondag is er in het theater plek voor zo'n 650 gelovigen, waardoor de gemeente met oog op de verwachte aanhoudende groei moet gaan uitbreiden.⁴⁷ Om een beeld te krijgen van de wijzen waarop deze twee gemeenten vormgeven aan religieuze beleving zijn twee beknopte sfeerverslagen geschreven van de bezoeken aan diensten van BLC Utrecht en NGK Utrecht.

⁴⁶ "Wie zijn we," geraadpleegd 18 oktober 2016, <http://utrecht.ngk.nl/wie-zijn-we/>.

⁴⁷ "Over ons," geraadpleegd 18 oktober 2016, <http://www.bestlifechurch.nl/over-ons/over-best-life-church.html>.

Best Life Church Utrecht – Op zondagen worden drie *eigentijdse dynamische diensten* gehouden: om 9.30, 11.00 en 12.30 uur. Deze vinden plaats in de grote theaterzaal van het (seculiere) buurtcentrum Het Vorstelijk Complex in Zuilen. De dienst begint met muziek die wordt verzorgd door een live band. Zij spelen drie á vier Engelstalige christelijke (pop)nummers van Hillsong Music waarbij de aanwezigen staand luisteren en/of meezingen en dansen: de een meer uitgelaten en emotioneel dan de ander. Het volume staat hard, de muziek is uptempo en bevat tekstueel veel lofprijzing. Zinnen worden vaak herhaalt en er ontstaat een uitgelaten, opgewekte sfeer in het publiek. Via een beamer en twee extra LCD-schermen worden songteksten, visuele effecten, foto's en filmclips vertoont. Mensen lopen tijdens de dienst in en uit, praten soms onderling en reageren verbaal op preek en gebed door 'Amen!' te roepen. De pastor spreekt de aanwezigen niet aan als collectief, maar als individuen: 'Leer God kennen en hij gaat je wensen vervullen! Ga een samenwerking met Hem aan!' De preken zijn persoonlijke verhalen, vaak met humor gebracht, aangevuld met Bijbelse referenties. Het valt op dat sprekers praten met veel volume en zinnen kracht bijzetten door nadrukkelijke herhaling. Op deze manier worden praktische handvatten geboden om de Bijbel te gebruiken voor het oplossen van persoonlijke problemen. Er ligt een sterke nadruk op Gods gave om wonderen te verrichten en dit wordt geïllustreerd door gestileerde, emotionele filmpjes waarin gelovigen vertellen over hun bekering of genezing. Ook is er in de dienst veel aandacht voor nieuwkomers. Na de dienst staat er een speciaal team klaar om mensen op te vangen als zij vragen hebben of God tijdens de dienst voor het eerst hebben ontmoet. Ook is er een bar met drank en snacks.

Nederlands Gereformeerde Kerk Utrecht – Op zondagen wordt één *zondagsdienst* gehouden: om 10.00 uur. Deze vindt plaats in de Jeruzalemkerk in Tuindorp. De dienst begint met klassieke muziek die wordt verzorgd door een pianist. De rustige pianomuziek gaat van start tijdens binnenkomst van de aanwezigen. Tijdens de dienst wordt door de aanwezigen veel gezamenlijk gezongen, onder begeleiding van een organist. De gelovigen dragen deze liederen, dat wil zeggen, het volume wordt niet versterkt door begeleiding van een voorganger of spreker met microfoon. Niet alleen het gezamenlijk zingen vormt een belangrijk element tijdens de dienst, ook stilte is een vast onderdeel: "Wij worden stil voor de Heer", gevolgd door gebed en wederom gezamenlijke zang. Tijdens de dienst is extra aandacht voor de enkele kinderen die aanwezig zijn, waarna deze vertrekken naar de kindernevendienst. Een projectiescherm wordt gebruikt voor liedteksten en de nummers van Bijbelpassages die gelezen worden. In de Bijbelteksten, gebeden en preek ligt een nadruk op de zondige mens en een alziende God: "We denken aan onszelf wanneer we ons eigen leven overdenken. Dan zien we ook dat we tekort komen, steken laten vallen en anderen beschadigen. Waarin we elkaar, en U ook verdriet doen. Vergeef ons onze zonden en neem ons op in Uw ontferming Here Jezus." Er worden veel Bijbelteksten gelezen en deze worden vervolgens stap voor stap uitgelegd door de voorganger. Dit wordt gedaan vanuit een theologisch perspectief waarin wordt gezocht naar de mogelijke betekenis van elke passage. Een enkele keer komen actuele politieke thema's aan bod, zo sprak de voorganger op zondag 21 augustus 2016 over (on)zekerheden in een tijd van terrorisme en populisme. Na de dienst is er ruimte voor individueel gebed, een kop koffie, thee of limonade en verscheidene zoetigheden.

Zoals de sfeerverslagen illustreren geven BLC Utrecht en NGK Utrecht op verschillende wijzen vorm aan de religieuze beleving tijdens de dienst. Dit komt in feiten neer op verschillende manieren van gebruik van media. Zo kiest BLC Utrecht voor christelijke popmuziek, in contrast met de keuze van NGK Utrecht voor klassieke psalmzang. BLC Utrecht maakt daarnaast gebruik van het doorgaans seculiere buurtcentrum Het Vorstelijk Complex, in tegenstelling tot de zondagsdiensten van NGK Utrecht die worden gehouden in de Jeruzalemkerk. Tijdens de dienst van BLC Utrecht worden zang en tekst ondersteund door digitale projecties van filmclips, songteksten (met vertaling), foto's en kernwoorden uit de preek, waarnaast NGK Utrecht het projectiescherm enkel (geluidloos) gebruikt voor liedteksten en nummering van Bijbelpassages. Daarnaast gebruiken veel aanwezigen van de dienst bij NGK Utrecht een papieren Bijbel, terwijl men bij BLC Utrecht de aandacht puur richt op de sprekers en activiteiten op het podium. Beide kerken maken gebruik van opnameapparatuur om de diensten op te nemen. BLC Utrecht kiest er echter voor om enkel de preken online te zetten op hun eigen website, daarentegen is het mogelijk om de gehele dienst van NGK Utrecht zowel live als later online te beluisteren op het mediaplatform kerkdienstgemist.nl. Maar, naast het gebruik van 'materiële' media, spelen de gelovigen zelf ook een essentiële rol bij het creëren van een transcendente beleving tijdens de dienst.

5.2 Van beamer tot dans: de functie van media bij religieuze beleving

Het begrip 'media' gaat verder dan enkel gebruiksklare, tastbare media zoals een Bijbel, een beamer of een drumstel. In haar oratie bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Religiewetenschap aan de Universiteit Utrecht (2012) sprak Birgit Meyer hierover: '(...) in principle, anything, *from language to the body, from book to computer, from sculpture to icon, can become a religious medium.*'⁴⁸ Zowel boek en computer, als taal en het lichaam kunnen fungeren als religieuze media. Hoe het gebruik van taal en lichaam bij NGK Utrecht en BLC Utrecht in de praktijk wordt gebracht is geïllustreerd in het praktijkvoorbeeld van de vorige paragraaf. Zij verschillen ten eerste in de manier van spreken over God. Bij BLC Utrecht ligt de nadruk op lofprijzing en dank voor zijn aanwezigheid, ondersteuning en oplossingsvermogen bij persoonlijke problemen, terwijl bij NGK Utrecht de nadruk eerder ligt op God als alziende en controlerende entiteit die gevraagd wordt om vergeving voor de zondige daden van de mens. De manier waarop er over God gesproken wordt, geeft weer hoe de relatie ligt tussen de mens en het goddelijke en heeft invloed op de vormgeving van een religieuze dienst. Bij het idee dat de mens in eerste plaats schuldig is aan zonden en daarom God om vergeving moet vragen, past minder een uitgelaten, dynamische dienst, net zoals een eerder sobere, op liturgie gebaseerde dienst minder goed past bij het idee dat God wonderen verricht om mensen optimaal gebruik te kunnen laten maken van het leven. Naast verschillen in het gebruik van *taal*, zijn er ook verschillen in het gebruik van het *lichaam* als medium. De functie is daarentegen hetzelfde: de

⁴⁸ [mijn cursivering]; Birgit Meyer, "Mediation and the Genesis of Presence: Towards a Material Approach to Religion" (oratie uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Religiewetenschap, Universiteit Utrecht, 19 oktober 2012), 26.

gelovigen zelf dienen in beide diensten als essentieel middel om een bepaalde transcendente sfeer tot stand te brengen. Bij BLC Utrecht zorgt de participatie vanuit het publiek voor een uitgelaten sfeer waarin de zingende, dansende menigte zorgt voor een intense sfeer waarin ruimte is voor contact met elkaar en het transcendente. Antropologe Tanya Luhrmann beschrijft dit goddelijke contact bij evangelische bewegingen als volgt:

'it is not words *alone* that convert: instead, congregants [...] learn to have out-of-the-ordinary experiences and to use them to develop a remarkably intimate, personal God. This God is not without majesty. But He has become a pal.'⁴⁹

Er is als het ware sprake van een vriendschappelijke relatie met God waarin deze ook zelf verlangt naar een relatie met de mens om zijn liefde te kunnen tonen, zo stelt ook historicus Todd Brenneman. Hij beschrijft dit idee als het narcisme van de mens: 'a belief that the individual is the center of the world and is the focus of God's attention.'⁵⁰ Ook al verschilt de uitvoering bij NGK Utrecht aanzienlijk van BLC Utrecht, desondanks kennen ook zij een vorm van lichamelijke sensatie die zorgt voor een transcendente sfeer waarin ruimte wordt gemaakt voor het contact met God. Door het gezamenlijk zingen van klassieke Bijbelse liederen fungeert het lichaam ook hier als middel om tot een transcendente sfeer te komen. Birgit Meyer vat de samenstelling van religieuze media, acties, belevingen en lichamelijke sensaties samen als *sensational forms*.⁵¹ Religieuze groepen hebben elk een eigen compositie van verschillende componenten die tezamen zorgen voor een eigen *sensational form*. Op die manier zijn *sensational forms* bepalend voor zowel de inhoud als de beleving van een dienst, en zo voor de beleving van religie op zich.

In dit hoofdstuk is geschetst hoe evangelische kerken - zoals bijvoorbeeld een pinkstergemeente - verschillen van meer traditionele protestantse kerken - zoals bijvoorbeeld een gereformeerde kerk. Dit is geïllustreerd aan de hand van twee sfeerverslagen om zo met concrete voorbeelden de feiten en cijfers uit voorgaande hoofdstukken tastbaar te maken. Dit heeft geresulteerd in een bespreking van het gebruik van verschillende soorten media, en hoe de compositie van deze media vormgeeft aan de *sensational form* van een religieuze groep.

⁴⁹ Luhrmann, "Metakinesis", 518.

⁵⁰ Todd M. Brenneman, *Homespun Gospel: The Triumph of Sentimentality in Contemporary American Evangelicalism* (New York: Oxford University Press, 2014), 4-6.

⁵¹ Meyer, "Mediation", 26.

[Deze pagina is bewust leeg gelaten]

DEEL III. KRITISCHE REFLECTIE

IN DEEL KOMEN DE FEITEN EN CIJFERS GEPRESENTEERD IN VOORGAANDE HOOFDSTUKKEN SAMEN. IN PARAGRAAF 6.1 STAAT DE VRAAG CENTRAAL OF ER SPRAKE IS VAN FEMINISATIE VAN HET NEDERLANDSE RELIGIEUZE LANDSCHAP? WAARNA IN PARAGRAAF 6.2 HET GEBRUIK VAN GENDERGERELATEERDE TERMINOLOGIE, ZOALS 'FEMINISATIE', ONDERWORPEN WORDT AAN EEN KRITISCHE REFLECTIE.

6. Feminisatie als modern perspectief: een kritisch reflectie

6.1 Feminisatie van het Nederlandse religieuze landschap

In dit onderzoek is de volgende definitie van feminisatie gehanteerd: feminisatie is het proces waarbij christelijke toewijding, het mansbeeld en zo ook de relatie met God, emotioneler en anti-intellectueler wordt. In deze paragraaf zal de theorie en praktijk uit Deel II samenkomen in de vraag of er sprake is van feminisatie van het Nederlandse religieuze landschap?

Zoals in hoofdstuk 4 ('Religieuze ontwikkelingen binnen en buiten Nederland') naar voren is gekomen zijn evangelische kerken in opkomst in het Nederlandse religieuze veld. De nieuwe aanwas bij deze kerken komt veelal uit de hoek van de traditionele protestantse kerken, die dan ook te maken hebben met krimp van het ledental en participerende gelovigen. Hoofdstuk 5 ('Mediagebruik en religieuze beleving bij groei- en krimpkerken') onderzocht het verschil in religieuze praktijk van deze twee stromingen en illustreerde hiermee de constatering uit het in hoofdstuk 4 aangehaalde onderzoek 'Geloven binnen en buiten verband' (2014): 'Een aanzienlijk aantal gelovigen dat de sfeer in hun kerk van herkomst als neerdrukkend, kil en anoniem is gaan ervaren, switcht naar geloofsgemeenschappen die in hun ogen een meer doorleefde, warme, op elkaar betrokken, positieve en dynamische wijze van religieuze praktisering mogelijk maken.'⁵² In de sfeerverslagen van hoofdstuk 5 is beschreven hoe er bij pinkstergemeente Best Life Church Utrecht (BLC Utrecht) sprake is van een persoonlijke, emotionele band met God waarin deze een minder controlerende, straffende rol heeft maar eerder een vriendschappelijke, ondersteunende rol. Inhoudelijk werd deze zondagsdienst gedragen door de persoonlijke band en beleving. Werk van Tanya Luhrmann (2004) en Todd Brenneman (2014) bevestigde hoe deze vriendschappelijke relatie met God een veelvoorkomend kenmerk is van evangelische gemeenschappen. De Nederlandse Gereformeerde Kerk Utrecht bleek in mindere mate te karakteriseren als emotioneel. Zo was de religieuze beleving tijdens de dienst sober en ingetogen, en lag de nadruk op de Bijbel waarin God terugkwam als toeziend oog op de zondige mens.

Kijken we naar de in deze scriptie gehanteerde definitie van 'feminisatie', dan is er iets voor te zeggen dat evangelische gemeenten dan ook in meerdere mate als "feminien" gekarakteriseerd kunnen worden. Door de geconstateerde verschuiving in populariteit tussen traditionele en evangelische gemeenten, lijkt het Nederlandse religieuze landschap dan ook inderdaad te feminiseren. Echter, hier moet niet over het hoofd gezien worden dat de inhoud van de leer bij veel evangelische gemeenten weldegelijk streng is. Ook al ogen de diensten los en de inhoud "anti-intellectueel", de Bijbel wordt door veel evangelische kerken weldegelijk letterlijk genomen. Orlando Bottembley, voorganger van de Vrije Baptistengemeente Bethel, de grootste evangelische gemeente in Nederland, zei in een interview met de Volkskrant: 'In vorm zijn we los, in inhoud Bijbelvast.'⁵³ Deze gemeente is bijvoorbeeld behoudend in haar

⁵² De Hart, *Geloven binnen en buiten verband*, 67.

⁵³ Van Walsum, "Waar God weer wordt gehoord," 3.

standpunten rondom homoseksualiteit en ongehuwd samenwonen; samen met het afwijzen van abortus en euthanasie veelgehoorde standpunten bij evangelische gemeenten. Kortom, "feminisatie van religie" gaat specifiek om de uiterlijke vorm, en wijst er niet per se op dat de inhoudelijke leer van een religieuze stroming 'emotionaliseert'.

Bij het idee van de feminisatie van het Nederlandse religieuze landschap moet niet uit het oog verloren worden dat de verschuiving van de traditionele naar de evangelische kerken niet enkel hoeft te duiden op een toenemende behoefte aan emotionele beleving van religie, maar mogelijk ook op een religieus moderniseringsproces. Het is mogelijk dat de evangelische kerken de vertaalslag naar de moderne gelovige beter maken dan de traditionele kerken, die door een meer traditionele vorm door gelovigen als behoudend gezien worden.

6.2 Houdbaarheid van gendergerelateerde terminologie

De groei van evangelische kerkgemeenschappen in Nederland in verband brengen met een term als 'feminisatie' leidt tot de vraag waarom een emotionele vorm van religieuze beleving te typeren valt als "vrouwelijk"? Oftewel, moeten we dit proces tegenwoordig nog wel in verband willen brengen met gendergerelateerde termen als 'masculien' en 'feminien'?

In een tijd waarin genderrollen steeds meer overlappen en in die zin fluïde genoemd kunnen worden, neemt de waarde van de kwalificaties 'feminien' en 'masculien' af. Want kunnen we tegenwoordig überhaupt nog zeggen wat nu precies typerend is voor mannelijk-, dan wel vrouwelijkheid? Wetenschapsjournalisten Jop de Vrieze en Stephan van Duin schreven het boek *De karakterman: een nuchtere kijk op de mannelijke lifestyle* (2016) waarin zij mannen oproepen om de 'hardnekkige mannelijkheidcultus' los te laten. In een artikel dat zij schreven voor *De Correspondent* stelden zij de volgende vragen:

'Wat is een échte man? (...) iemand die sterk is, onafhankelijk, dominant, statusgericht, niet emotioneel. Maar hoe zit het dan met vrouwen die dat ook zijn? En met mannen die er helemaal niet zo uitzien, of heel ander gedrag vertonen? (...) [Vrouwen] hebben bewezen ook competitief, dominant en autonoom te kunnen zijn, en technisch, ambitieus en ondernemend.'⁵⁴

Kortom, nee, we kunnen niet vaststellen wat nu precies typerend is voor het mannelijke of vrouwelijke karakter. Het is dan ook kwalijk om in termen van 'masculiniteit' en 'feminiteit' te spreken in een discussie over iets dat in zekere zin losstaat van mannelijkheid ofwel vrouwelijkheid: religieuze uiting is iets van en voor beide seksen. Enkel wanneer men spreekt over zaken die inherent verbonden zijn aan een onderscheid tussen de seksen, denk bijvoorbeeld aan onderzoek naar rolverdeling tussen mannen en vrouwen, is het

⁵⁴ Jop de Vrieze en Stephan van Duin, "Waarom vrouwen wel boksen, maar mannen niet aan zumba doen," *De Correspondent*, juni 2016, geraadpleegd op 28 september 2016, <https://decorrespondent.nl/4397/waarom-vrouwen-wel-boksen-maar-mannen-niet-aan-zumba-doen/36490676618-b25640cd>.

zinnig om dit onderscheid te maken vanuit een wetenschappelijk perspectief. Bij de feminisatietheorie wordt echter een onderscheid gemaakt in feminiteit en masculiniteit van het religieuze *karakter* van een bepaalde religieuze stroming. Hierin worden vooral sentimentaliteit en emotie in verband gebracht met vrouwelijkheid, terwijl emotie in feiten een *menselijk* vermogen is. Verschil in mannelijke en vrouwelijke emotie is dan ook onherroepelijk verbonden met de tijdsgeest en context waarin deze tot uiting komt. De oorsprong van dit verschil ligt dus niet bij de man of vrouw als sekse, maar bij de maatschappij waarin die emotie wordt vormgegeven en geaccepteerd. Onderzoek vanuit historisch perspectief leert ons bijvoorbeeld dat het uiten van religieuze emotie bij mannen werkt als een modetrend.⁵⁵ Zo was het aan het begin van negentiende eeuw in Engeland geaccepteerd om als evangelisch christelijke man publiekelijk religieuze emoties te tonen, zoals heden ten dagen ook bij de meeste evangelische stromingen, terwijl dit rond 1820 veranderde doordat de gevestigde, elitaire christenen het zagen als ordinair. In de loop van tijd zijn de (soms extatische) religieuze emoties echter weer teruggekeerd bij veel evangelische stromingen, zowel voor mannen als voor vrouwen.

Het zou dan ook beter zijn om een term als "feminisatie" los te laten wanneer men spreekt over het karakter van een religieuze stroming. Onderzoek naar de groei van de evangelische stromingen kan beter in verband worden gebracht met termen als 'emotionalisering', 'sentimentalisering' of 'evangelicalisering'.

⁵⁵ John Corrigan, ed., *The Oxford Handbook of Religion and Emotion* (New York: Oxford University Press, 2007), 13.

7. Conclusie

In deze scriptie is gezocht naar het antwoord op de vraag, *In hoeverre kan de feminisatietheorie bijdragen aan beter begrip van veranderingen - zoals ontkerkelijkheid, modernisatie en gendergelijkheid - binnen het Nederlands protestantisme van de eenentwintigste eeuw?* Het antwoord is gezocht aan de hand van vijf deelvragen, die elk zijn behandeld in een apart hoofdstuk of paragraaf. Hoofdstuk 3 gaf een historische achtergrond van de feminisatietheorie, waarin verschillende definiëringen van de feminisatietheorie centraal stonden. Deze hebben geresulteerd in de in deze scriptie gebruikte definitie 'Feminisatie is het proces waarbij christelijke toewijding, het mansbeeld en zo ook de relatie met God, emotioneler en anti-intellectueel wordt.' Hoofdstuk 4 illustreerde hoe er in Nederland sprake is van enerzijds ontkerkelijkheid, en anderzijds een herverdeling van gelovigen tussen de traditionele en evangelische stromingen. Hoofdstuk 5 onderzocht het verschil in religieuze beleving van deze twee stromingen en illustreerde hiermee de drijfveren van gelovigen die switchen van krimp- naar groeikerken. In de kritische reflectie van hoofdstuk 6 is aan de hand van voorgaande hoofdstukken ten eerste gereflecteerd op de vraag of er in Nederland sprake is van feminisatie. Hierin is geconcludeerd dat met name evangelische en pinkstergemeenten volgens de definiëring van 'feminisatie' gekarakteriseerd kunnen worden als "feminien". De kritische notitie die hierbij is gezet is dat dit puur om de uiterlijke vorm van de christelijke toewijding gaat, daar evangelische kerken veelal juist strikt zijn in de leer in plaats van anti-intellectueel zoals 'feminisatie' verondersteld. Ook werd er aan de kaak gesteld dat er een verband bestaat tussen feminisatie en modernisatie van religie, daar gelovigen aangetrokken lijken te worden door het moderne en dynamische karakter van evangelische en pinkstergemeenten, in tegenstelling tot het eerder behoudende karakter van de traditionele kerken. Ten tweede is in paragraaf 6.2 geconcludeerd dat gendergerelateerde terminologie zoals "feminisatie" niet langer stand houdt in een tijd waarin gendernormen toenemend fluide worden.

Al met al is dan ook aangetoond dat de feminisatietheorie tot op zekere hoogte kan bijdragen aan beter begrip van veranderingsprocessen in het religieuze landschap door het perspectief dat het biedt op deze processen op de lange termijn. Dat wil zeggen, door de feminisatietheorie te projecteren op de huidige tijd zien we dat religie zich op sommige vlakken op eenzelfde manier blijft ontwikkelen sinds de negentiende eeuw: veel gelovigen hebben behoefte aan een emotionele religieuze beleving en de stromingen die groeien bestaan voor een groter deel uit vrouwen ten opzichten van mannen. Echter, in deze scriptie is ook beargumenteerd dat de manier waarop de term 'feminisatie' duidt op een geheel van sterk van elkaar verschillende vormen van "vervrouwelijking", niet de juiste is. Enkel wanneer het een kwantitatieve toename van vrouwen betreft zou een term als feminisatie gepast zijn. Voor de toenemende behoefte aan emotionele religieuze beleving en de groei van evangelische gemeenten zou echter uitsluitend gesproken moeten worden over een 'emotionalisering', 'sentimentalisering' of 'evangelicalisering' van religie.

8. Discussie & Aanbevelingen

De belangrijkste externe factor die invloed heeft gehad op dit scriptieonderzoek is wellicht het feit dat ik als atheïstische onderzoeker enigszins ver af sta van het onderwerp waarover ik hier heb geschreven: de religieuze emotie en beleving. Het gevaar dat hierin schuilgaat is dat van oversimplificatie. Hierdoor is het mogelijk dat sommige aannames in dit stuk generaliserend over kunnen komen op hen die zichzelf zien als onderdeel van de beschreven religieuze groep. Ik heb gepoogd dit risico te minimaliseren door diensten bij te wonen en op deze manier zo dicht als mogelijk te komen bij de religieuze praktijken waarover ik schrijf. Achteraf is er echter wat voor te zeggen dat dit veldwerk uitgebreider had gekund, bijvoorbeeld door het houden van interviews. De reden dat ik hier niet voor heb gekozen komt voort uit het gelimiteerde tijdsbestek van dit onderzoek, hierdoor is het veldwerk klein gehouden om vervolgens bij te kunnen dragen ter illustratie in plaats van als zwaarwegend uitgangspunt voor de beantwoording van de hoofdvraagstelling. Wanneer het praktijkonderzoek meer omvang had gekregen hadden daar ook directe conclusies uit voort moeten komen, en daarvoor schatte ik een uitgebreidere aanpak van veldwerk niet gegrond genoeg voor in binnen de gelimiteerde onderzoeksperiode. De derde kritische noot wil ik zetten bij het literatuuronderzoek van hoofdstuk 4, 'Religieuze ontwikkelingen binnen en buiten Nederland'. In dit hoofdstuk is weergegeven hoe religie zich in de afgelopen jaren heeft ontwikkeld op zowel mondiaal, continentaal als nationaal niveau. Hier is gebruik gemaakt van verschillende onderzoeken waarin van elkaar afwijkende cijfers over dezelfde religieuze stromingen worden gegeven. Ik wil hier nogmaals aanstippen dat deze cijfers gezien moeten worden als schattingen. De cijfers fungeren ter illustratie om context te bieden aan het fenomeen van groei- en krimpkerken, besproken in paragraaf 4.2. Er is dan ook bewust voor gekozen om deze statistische gegevens niet weer te geven in tabellen of figuren, met de achterliggende gedachte deze ruwe schattingen niet te veel kracht bij te zetten. Het gevolg hiervan is dat de opsomming van statistieken mogelijk verwarrend kan werken op de lezer.

Het beperkte aantal onderzoeken naar de feminisatietheorie binnen de Nederlandse context heeft geleid tot een explorerend scriptieonderzoek waarin gezocht is naar aanknopingspunten in de huidige tijd. Geconcludeerd is echter dat het aspect van de theorie waarin emotionalisering van religieuze ervaring getypeerd wordt als "feminien" niet langer bruikbaar is in een tijd waarin het gebruik van gendergerelateerde terminologie aan waarde inboet. Het aspect van de feminisatietheorie waarin wordt gesteld dat religieuze gemeenschappen in de negentiende eeuw in toenemende mate feminiseerden in kwantitatieve zin, blijft met het oog op vrouwelijke participatie bij evangelische en pinkstergemeenten echter interessant in de huidige tijd. Zoals besproken in paragraaf 4.1 bestaat het overgrote deel van de groeiende pinksterbeweging – op mondiaal niveau – uit vrouwen. Of dit ook op nationaal niveau het geval is zou een interessant vervolg zijn op dit onderzoek naar de feminisatietheorie.

In dit scriptieonderzoek is kort gesproken over het verband tussen feminisatie en modernisatie. Daar het onderzoek naar modernisatie van religie breed en omvangrijk is op zichzelf, is er voor gekozen om in dit onderzoek de focus te houden op feminisatie. Het is echter een interessant zijspoor om verder te bouwen op het verband tussen enerzijds emotionalisering en modernisatie, en anderzijds gender en modernisatie. Inglehart en Norris (2003) noemen bijvoorbeeld hoe het principe van gendergelijkheid mogelijk een laatste stadium is in een universele gang naar modernisatie, waardoor het idee dat man en vrouw gelijkwaardig zijn mondiaal algemeen goed wordt.⁵⁶ Het zou interessant zijn dit gegeven te verbinden met de feminisatietheorie vanuit de vraag of pinkstergemeenten hier wel in mee groeien wanneer de man-vrouwverhouding scheef blijft of zelfs verder toeneemt. Een andere invalshoek zou kunnen zijn om te onderzoeken wat überhaupt het effect is van zo'n scheve verhouding binnen een religieuze stroming. Kortom, de feminisatietheorie gaat wellicht niet langer mee in zijn totaliteit; het biedt weldegelijk mogelijkheden voor vervolgonderzoek.

⁵⁶ Zie Ronald Inglehart en Pippa Norris, *Rising Tide: Gender Equality & Cultural Change around the World* (New York: Cambridge University Press, 2003).

Bibliografie

- Anderson, Allan, ed. *Studying Global Pentecostalism: Theories and Methods*. Berkeley, Los Angeles, Londen: University of California Press, 2010.
- Anderson, Allan. *An Introduction to Pentecostalism: Global Charismatic Christianity*. New York: Cambridge University Press, 2014.
- Bebbington, David. *Evangelicalism in Modern Britain: A History from the 1730s to the 1980s*. Londen: Unwin Hyman Ltd, 1989.
- Brenneman, Todd. *Homespun Gospel: The Triumph of Sentimentality in Contemporary American Evangelicalism*. New York: Oxford University Press, 2014.
- Brown, Callum. *The Death of Christian Britain: Understanding Secularization 1800-1900*. Abingdon, UK: Routledge, 2001.
- Busch, Norbert. "Die Feminisierung der Frömmigkeit" In *Wunderbare Erscheinungen, Frauen und katholische Frömmigkeit im 19. und 20. Jahrhundert*, Imtraud Götz von Olenhusen ed., 203-2019. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1995.
- Busken Huet. *Het land van Rembrand: studiën over de Noordnederlandse beschaving in de zeventiende eeuw*. Alphen aan den Rijn: Kruseman's Uitgeversmaatschappij, 1980 [1884].
- Cantwell Smith, Wilfred. *The Meaning and End of Religion: a New Approach to the Religious Traditions of Mankind*. New York: New American Library, 1964.
- Casanova, José. *Public Religions in the Modern World*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1994.
- Chaves, Mark. "All Creatures Great and Small: Megachurches in Context," *Review of Religious Research* 47 (2006) 4: 329-346.
- Commissie Nationaal Plan Toekomst Geesteswetenschappen. *Duurzame Geesteswetenschappen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
- Corrigan, John, ed. *The Oxford Handbook of Religion and Emotion*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Davie, Grace. *Europe: The Exceptional Case*. Londen: Darton, Longman and Todd Ltd., 2002.
- Davie, Grace. *The Sociology of Religion: A Critical Agenda*. Londen: SAGE, 2007.
- Derks, Marjet. "Religion, Suffering and Female Heroism: Transformations in the Meaning of Sacrifice in a Catholic Conversion Movement," In *The New Fascination of Sacrifice*, ed. Joachim Duyndam, Annemarie Korte & Marcel Poorthuis. Leiden: Brill Publishers, 2013.
- Douglas, Ann. *The Feminization of American Culture*. New York: Avon Books, 1977.
- Finke, Roger en Laurence R. Iannaccone. "Supply-Side Explanations for Religious Change," *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 527 (1993): 27-39.
- Hart, Joep de. *Geloven Binnen en Buiten Verband: Godsdienstige Ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014.

- Inglehart, Ronald en Pippa Norris, *Rising Tide: Gender Equality & Cultural Change around the World*. New York: Cambridge University Press, 2003.
- Inglehart, Ronald en Pippa Norris, *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. New York: Cambridge University Press, 2004.
- Johnson, T.M. en B.J. Grim, *The world's religions in figures*. Malden/Oxford: John Wiley & Sons, 2013.
- Langlois, C. "Le catholicisme au féminin. Les congrégations françaises supérieure générale au XIXe siècle," *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 44(5) (1989): 1304-1306.
- Luhrmann, Tanya. "Metakinesis: How God Becomes Intimate in Contemporary U.S. Christianity," *American Anthropologist* 106 (2004) 3: 518 – 528.
- Martin, David. *On Secularization: Towards a Revised General Theory*. Farnham: Ashgate, 2005.
- McLeod, Hugh. "New Perspectives on the Religious History of Western and Northern Europe 1815-1960," *Kyrkhistorisk Arsskrift* 100 (2000) 1: 135-284.
- Meyer, Birgit. "Mediation and the Genesis of Presence: Towards a Material Approach to Religion" Oratie uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Religiewetenschap, Universiteit Utrecht, 19 oktober 2012.
- Pasture, Patrick, Jan Art en Thomas Buerman, eds. *Beyond the Feminization Thesis: Gender and Christianity in Modern Europe*. Leuven: Leuven University Press, 2012.
- Posthumus, Hanneke, Josje den Ridder en Joep de Hart. *Verenigd in verandering: Grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2014.
- Schneider, Bernhard. "Feminisierung der Religion im 19. Jahrhundert. Perspektiven einer These im Kontext des deutschen Katholizismus," *Trierer theologische Zeitschrift* 111 (2002): 123-147.
- Vrieze, Jop de en Stephan van Duin. "Waarom vrouwen wel boksen, maar mannen niet aan zumba doen," *De Correspondent*, juni 2016, geraadpleegd op 28 september 2016, <https://decorrespondent.nl/4397/waarom-vrouwen-wel-boksen-maar-mannen-niet-aan-zumba-doen/36490676618-b25640cd>.
- Walsum, Sander van. "Waar God weer wordt gehoord," *Volkskrant*, 20 juni, 2016.
- Welter, Barbara. "The Cult of True Womanhood: 1820-1860," *American Quarterly* 18 (1966) 2: 151-174.
- Welter, Barbara. *Dimity Convictions: The American Woman in the Nineteenth Century*. Athens: Ohio University Press, 1976.
- Welter, Barbara. "The Y.M.C.A.: The Dynamics of a Women's Organization." Gepresenteerd op de Berkshire Conference, Mount Holyoke, augustus 1978.
- Young, Lawrence A., ed. *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment*. Londen: Routledge, 1996.